

מעשה השור: עגנון על הטרוטופיה ושמה 'אבי השור'

משה גולצ'ין

"מקום אחד יש בירושלים ונקרא
אבי השור. ולמה נקרא אבי השור,
על שום מעשה שהיה. אם אתם
רוצים אספר לכם" (ש"י עגנון, "אבי
השור", **עד הנה**, עמ' של"ו).

פתיחה זו של הסיפור 'אבי השור'¹ כופה על הקורא קשב לסוגיה גיאוגרפית-אטיולוגית שאותה בחר עגנון לשבץ בכרך סיפוריו **עד הנה** בין הסיפור 'פרנהיים' לבין הסיפור 'עידו ועינים'. המספר מציב בפני הקורא את סיפורו של זקן אלמוני ששמו ניתן לו על שום שהיה ברשותו שור פלאי. זהו מעשה ב"זקן אחד [ש]היה בירושלים", דמות אנונימית הנטולה שם ואינה נטועה בזמן מסוים. פתיחה זו מושתתת אפוא על שאלה סטרוקטורלית אקסמפלרית מופשטת המוכרת כנוסח ביצירה עממית שנמסרת על-פה והיא מזכירה הן בקווי העלילה שלה, הן במוטיביקה הסיפורית והן בנוסח בדרך השיח שלה את הסיפור הידוע של עגנון 'מעשה העז', עד כי הקורא אינו יכול שלא להבחין ב'תאומות' של שני הסיפורים: מעשה העז

¹ ש"י עגנון, "אבי השור", **עד הנה**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשי"ב 1952, עמ' של"ו-שמ"ב.

ומעשה השור, שניהם בבעלות איש זקן. הראשון אלגוריה אטיולוגית על יחסי גולה וארץ-ישראל והשני על המתחולל בארץ-ישראל גופה אך עניינו, כפי שניווכח, אף הוא בגלות. התאומות הזו היא שמזמינה לכתחילה פעילות הרמנויטית דומה לגבי שתי היצירות – דהיינו פרשנות המפקיעה את המתרחש מפשוטו ומעבירה אותו אל עולם מרוחק של משמעויות מן הסיפור המיידי של היצירה.

עגנון פותח את סיפורו בטון אירוני ומספר כי "חמל השור על קונוהו והיה משמש אותו כעבד את רבו" (עמ' של"ו) ואף היה נשלח לשוק כשקופה קשורה לצווארו להביא לזקן את מזונותיו. שור פלאי זה של הזקן הציל את בעליו ואת דרי ירושלים כולה כשנגח בקרניו אויבים שקמו על העיר ומאותו יום נתכנה בעליו 'אבי השור'. יום אחד נשא שכנו של הגיבור אישה נוספת על נשיו, והאכיל את קרואיו בבשר כבשים, וכשתמו כל כבשיו הלך ושחט גם את שור שכנו. משבושש השור לשוב לבעליו הלך זה וחיפש אחריו ומצא כי שורו האהוב נשחט על-ידי שכנו הגרגרן, וכל שנותר מהשור היו קרניו שהיו מושלכות בתל של אשפה ומתוכן בוקעות יבבות סתומות נטולות פשר. לאחר שבא חשבון עם שכנו ואיים על בתו האהובה פיצה השכן את 'אבי השור' הרבה למעלה מערכה של הבהמה הנשחטת בבהמות רבות ובקרקעות ושדות שנעשו לנחלותיו. סיפורו של עגנון נחתם בסיום דמוי קולופון: "זה מעשה אבי השור ושורו, אשר אכלוהו על בשרו ועל עורו, ולא הניחו ממנו אלא קרניו לבד, והשם ירומם קרנו עדי עד" (עמ' שמ"ב).

הסיפור, גופו, מתחיל למעשה בפסקה השנייה במילים "זקן אחד היה בירושלים, מופלג בשנים ותמים כילד. ולאותו זקן לא היו לו בנים² ולא אשה, אבל בית קטן היה לו וכן שדה וכן שור" (עמ' של"ו - ההדגשות שלי - מ"ג). זהו אפוא זקן ערירי נטול משפחה, אשר משום סלידתו מקרבתם של אנשים או אפשר משום עצלותו הוא משתמש בשירותו של השור שבנדיבותו נראה כמהופך לבעליו: "חמל השור על קונוהו³ והיה משמש אותו כעבד את רבו.⁴

² שמואל ב', ו': כ"ג: "וּלְמִיכַל, בֶּת-שָׂאוּל, ל' אֶ-הִיָּה לֵה, יָלַד עַד, יוֹם מוֹתָהּ"; בראשית י"א: ל': "וַתְּהִי שָׂרִי, עֶקְרָה; אֵין לָהּ, וְיָלַד."

³ "חמל השור על קונוהו" הוא ניסוח המשלב רפרור לשני חטאים שחטאו ישראל, עזבו את אלוהיהם ונמנעו ממחיית העמלק במלחמת שאול. בישיעהו א' (ב'ז') מתואר מצבו המוסרי של העם והעונש שהדבר מביא בעקבותיו: "בָּנִים גְּדֹלְתֵי וְרוֹמְמֵתֵי, וְהֵם פָּשְׁעוּ בִי. יָדַע שׁוֹר קִנְהוּ, וְחִמּוֹר אִבּוֹס בְּעֵלָיו; יִשְׂרָאֵל ל' אֵי יָדַע, עִמִּי ל' אֵי הִתְבּוֹנֵן. הוּי גוֹי חֹטֵא, עִם כְּבֹד עוֹן זָרַע מְרַעִים, בָּנִים מְשַׁחִיתִים; עֲזָבוּ אֶת-יְהוָה, נֶאֱצַו אֶת-קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל נְדָרוֹ אַחֲרָיו. עַל מָה תִּפְּנוּ עוֹד, תוֹסִיפוּ סָרָה... אֶרְצְכֶם שְׁמַמָּה, עֵרִיכֶם שְׁרָפוֹת אֵשׁ; אֲדַמְתֶּכֶם, לְנִגְדְכֶם זָרִים אֲכָלִים אֶתְהָ, וְשִׁמְמָה, כְּמַהֲפֹכֶת זָרִים"; בשמואל א' (ט"ו: י"ד-ט"ו) מתגלה עם-ישראל בקלון גרגרנותו שלאחר מלחמתו בעמלק: "וַיֹּאמֶר שְׂמוּאֵל, וְמָה קוֹל-הַצֶּאֱן הַזֶּה בְּאָזְנִי, וְקוֹל הַבָּקָר, אֲשֶׁר אֲנִי שֹׁמֵעַ. וַיֹּאמֶר שָׂאוּל מְעַמְלָקִי הֵבִיאוּם, אֲשֶׁר חִמַּל הָעָם עַל-מִיטְבֵי הַצֶּאֱן וְהַבָּקָר, לְמַעַן זָבַחַ, לַיהוָה אֱלֹהֵיךָ; וְאֶת-הַיֹּתֵר, הִחְרַמְנוּ."

חורש לו שדה ומעלה לו מים מן המעין, וכשהיתה השעה צריכה תולה לו הזקן קופה על צוארו⁵ ואומר לו צא לשוק להביא לי מזונותי. ולא היה הזקן חסר עמו כלום" (עמ' של"ו).
 גלגולו הפנטסטי-כמו-אגדי של הסיפור, תובע פרשנות היוצאת מגדר הפשט שלו כדרך שהדבר נעשה במעשי הפרשנות השונים ל"מעשה העז"⁶, תאומו הבכור של 'אבי השור'.
 "מעשה בזקן אחד", פותח המספר ב'מעשה העז' ומספר את עלילותיהם של אב זקן וערירי "שהיה גונח מלבן" ולו בן אחד. לאחר שנועץ ברופאיו, החליט "להכניס עז לביתו" לשתות את חלבה המבריא. מדי כמה ימים היתה נעלמת ובחזרתה "מאליה" היו "דדיה מלאים חלב הרבה וטעמו טעם גן-עדן" ('אלו ואלו', שע"ג). פסקות הפתיחה של 'אבי השור' מספרות על "זקן אחד [ש]היה בירושלים, מופלג בשנים ותמים כילד", כך מגלם עגנון, מתוך מעשה כלאיים, את דמויותיהם של הזקן והבן מ'מעשה העז' בדמותו של גיבורו המאוחר ב'אבי השור'. "ולאותו זקן לא היו לו לא בנים ולא אשה", ממשיך המספר ב'אבי השור' בדומה למצוי ב'מעשה העז' שאף בה אין אשה מוזכרת ואף סופו של הזקן שנותר ערירי, כ'אבי השור', בלא בן (שנותר בארץ ישראל) ובלא העז שגמלתהו טובה. "אבל בית קטן היה לו וכן שדה וכן שור", מוסיף לתאר המספר ב'אבי השור' בפסקה המקבילה לפסקה ב'מעשה העז' בה משמשים חצר הבית והשדה כחלק מן המקומות שבהם מבקשים אחר העז ש"נתעלמה" ('אלו ואלו', שע"ג).

כמעשיה של העז שהיתה הולכת לרעות בארץ-ישראל וחוזרת לבעליה החולה והיא נושאת את חלבה המבריא של ארץ הקודש, כך מעשיו של שורו של הזקן הירושלמי ש"היה משמש

⁴ משנה, אבות א': ג'. "אנטיגנוס איש סוכו קיבל משמעון הצדיק. הוא היה אומר, אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב, על מנת לקבל פרס, אלא הוו כעבדים המשמשין את הרב, על מנת שלא לקבל פרס. ויהי מורא שמים עליכם."

⁵ בדברי המשנה במסכת פאה (פרק ח: ז-ט) מובאים הקריטריונים שלפיהם נקבע מי רשאי לקבל צדקה: "מי שיש לו מזון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי" [תמחוי – קופה ציבורית שהיו מחלקים ממנה אוכל ליום אחד למי שאין לו מה לאכול], "[אם יש לאדם כדי] מזון ארבע עשרה סעודות [שתי סעודות בכל ימות השבוע] לא יטול מן הקופה" [דרך אחרת למתן צדקה בימי המשנה היתה באמצעות חלוקת כסף מהקופה הציבורית לעניים פעם אחת בשבוע לשם כיסוי הוצאות האוכל השבועיות. אדם שיש בידו די כסף או די מזון כדי שתי ארוחות בכל יום מימות השבוע לא נתפס כעני ולפיכך לא היה רשאי ליטול מן הקופה]. מדברי המשנה האלה אנו למדים כי 'אבי השור' לא היה ראוי לכתחילה לבקש צדקה מן הציבור, ואפשר כי זו הסיבה ששלח את השור במקומו. מכך אף עולה ש'אבי השור' לא היה ראוי להיות בעליו של שור גומל חסד שכזה. עוד בעניין הקריטריונים למתן צדקה ראו: שלמה לוי, "מתן צדקה לעני שמסוגל להתפרנס", תחומין, 29: 62-57, תשס"ט, 2008/09.

⁶ ש"י עגנון, "מעשה העז", אלו ואלו, ירושלים ותל אביב: שוקן, תשכ"ז, עמ' שע"ג - שע"ה (ראה אור לראשונה בכתב העת הדיים: כר' ד', חוברת א', ניסן-אייר תרפ"ה). 'מעשה העז' ראה אור לראשונה באותה התקופה בה כתב עגנון ופרסם את הסיפורים שנכללו בכרך כל סיפוריו בשובה ונחת (ברלין: שוקן, תרצ"ה 1935) אך לא נכלל בין "סיפורי האגדות" שבו.

אותו... חורש לו שדהו ומעלה לו מים מן המעין וכו".⁷ משמבקש בנו של הזקן ב'מעשה העז' לברר להיכן נעלמת העז בכל פעם ומהו המקום הפלאי בו היא רועה הוא קושר "משיחה" לזנבה ועוקב אחריה דרך מערה שמשמשת את השניים כ"קפיצת דרך" מגולת פולין לארץ-ישראל. מקבילתם המהופכת של ה"משיחה" ושל המערה הפלאית המזכרים ב'מעשה העז' מצויה בפסוקה ב'אבי השור' שבה מציל השור את "אביו" מן הפורעים שקמו על עיר הקודש ירושלים:

הגיע אבי השור לסוף דעתו של השור⁸ ואמר לו, שמא מקום נאה ממערה זו מצאת לי בני ואתה מבקש להחביאני שם. ניענע לו השור בקרניו ופשט את ראשו וידע אבי השור שהוא פושט עצמו לפניו כדי שירכב עליו ויביאנו למקום כשר להחביא עצמו מפני חרב האויב".⁹

סופם של דברים ב'מעשה העז' בהחלטת הבן להיותר בארץ-ישראל. משנוכח האב הזקן כי העז חזרה בלא בנו, עמד ושחטה רק כדי לגלות כי גמל רעה למי שעשתה עמו ועם בנו אך טוב: את "מחלת הגלות" שהיה "גונח הזקן מליבו", הבריאה בחלבה ואת הבן העלתה ארצה ב"משיחה" אחת; ועתה מששחטה נותר בלא בנו, בלא העז ובלא מזור. תקבולת של עיצוב ושל תוכן בין 'מעשה העז' לבין 'אבי השור' עולה גם מן ההשוואה בין דמויי הקולופונים האירוניים המחורזים אותם שיבץ עגנון באחריתם של שני סיפוריו; שניהם, בחשבון אחרון, מבכים את החמצתה של הגאולה וההזדמנות לסיום הגלות. ב'מעשה העז' נותר הזקן הערירי בגלות פולין וב'אבי השור' נותר הזקן ערירי, בלא שורו כשהוא גולה במרחבה של שכונת אבו-תור -המופקע מתוך המרחב הירושלמי ומשמש כמרחב של פורענות - לאחר שהמיר את השור הגואל שנשחט בבהמות חדשות ובנחלות:

⁷ עגנון, "אבי השור", ע"ד הנה, עמ' של"ו.

⁸ מקביל לחרוז האירוני ב'מעשה העז': "כשכשה העז בזנבה וגעתה בפיה, והמערה לסופה הגיעה.", שם, עמ' שע"ג.

ניתן לעמוד על מקבילות רבות נוספות בין שתי היצירות, אחת בולטת בהן היא המוטיב הטרגי של ההתפכחות המאוחרת של הגיבורים: ב'מעשה העז' "וי! וי! אוי לו לאיש שקיפח מזלו בידיים, ואוי לו לאיש שגמל רעה לעושה טובה" ('מעשה העז' [אלו ואלו], עמ' שע"ד; ההדגשות שלי - מ"ג); וב'אבי השור', לאחר שהוא מוצא את קרני שורו מושלכות בתל של אשפה, "היה מציץ ומביט ומקונן ובוכה, שורי שורי להיכן הלכת... וכך היה הזקן בוכה וגועה, אולי ירחם בעל הרחמים ויבוא השור להחזיר קרניו לראשו... לסוף עמד אבי השור וחזר לביתו והטיל עצמו על משכבו... בפתאום נינער משנתו ושמע קול יבבה. ('אבי השור', עמ' של"ט; ההדגשות שלי - מ"ג).

⁹ אבי השור, עמ' של"ז; ההדגשות שלי - מ"ג.

מעשה העז (עמ' שע"ה):
 מני אז סמוי פי המערה מן העין,
 ודרך קצרה עוד אין.
 ואותו בחור אם לא מת,
 עוד ינוב בשיבה דשן ורענן,
בארצות החיים¹⁰ שקט ושאנן.

אבי השור (עמ' שמ"ב):
 זה מעשה אבי השור ושורו,
 אשר אכלוהו על בשרו ועל עורו,
 ולא הניחו ממנו אלא קרניו לבד,
 והשם ירומם קרננו עדי עד.

אנו מבקשים להראות כי ביצירה 'אבי השור' ביקש עגנון להציב תבנית סיפורית אטיולוגית, השייכת לתחום השיח הלאומי, הדתי והאתי של בני היישוב שבארץ-ישראל באמצע שנות השלושים, ימי 'העלייה החמישית'. באמצעות סיפור כמו-עממי זה ביקש עגנון להעמיד תבנית פואטית המשקפת 'סוציולוגיה של יחסי-אנוש'¹¹ של בני היישוב בעת חיבור הסיפור, ולהעמיד באמצעותה תזה פנומנולוגית על אודות האופק הרוחני המשיחי אליו מפנה החברה הישראלית ותרבותה את פניה. בבסיסו של אופק זה, כך נראה לנו, מבקש עגנון לסמן צורה של הליכה מודעת לקראת שבר שאין ממנו תקומה. את סיפורו הקצר הזה הוא חותם בקולופון שיש בו אירוניה מרה וגרוטסקית שהיא מנחמת כביכול, אך למעשה היא מנכיחה את המשך קיומה של תודעה יהודית גלותית בלב העשייה בארץ-ישראל של ימי העלייה החמישית: "זה מעשה אבי השור ושורו, אשר אכלוהו על בשרו ועל עורו, ולא הניחו ממנו אלא קרניו לבד, והשם ירומם קרננו עדי עד" (עמ' שמ"ב). בדברים הבאים נצביע על מערך האמצעים לשם הגשמת הטלוס הסיפורי הזה כפי שהוא הוצג כאן.

בסיפור 'אבי השור' 'כופה' המספר על קוראיו ליטול חלק בתהליך של היזכרות במאפיינים העמוקים והבעייתיים של מרחב שכונת אבו-תור בירושלים שאינו אלא מטונימיה של ספר לישוב היהודי שבמרכזו המקדש והיישוב הערבי מן הצד האחר. זהו מרחב שאינו מצוי 'לפנים מן החומה'. בסיפור זה נוטע עגנון את העלילה בתוך חברה המאכלסת מרחב לימינלי החוצץ בין ירושלים החדשה לבין העיר העתיקה ומקום המקדש. במרחב הטרוטופי זה באים לידי ביטוי תסמיניו של מקום שעגנון מכנה בהמשך הסיפור כ'שדה של כרכומים' (עמ' שמ"א) דהיינו מעין 'מרחב צהוב' (המקום בו עיבר השכן את רעייתו ושם 'נוצרה' בתו האהובה של האנטגוניסט). זהו מרחב מכרכם-פנים, מרחב שדבר-מה התקלקל בו ברגע עיבורו, מרחב

¹⁰ ההדגשה שלי – מ"ג. מקבילה למילים אלו מצויה בטקסט של 'אבי השור' (עמ' של"ט): "ברם מה שבלעה הכרס שוב לא תמצאהו בארץ החיים".

¹¹ כדרך שמטפל במושג זה זיגמונט באומן בספרו הנושא שם זה. ראו: זיגמונט באומן, "סוציולוגיה של יחסי-אנוש" כאידיאולוגיה, "סוציולוגיה של יחסי-אנוש", עברית: יוסף רב, הקיבוץ הארצי, מרחביה: ספרית פועלים, 1962, עמ' 60-72.

הנבלע באופטיקה הצהובה המוארת של איזור ירושלים, ואשר רק באמצעות הסיפור האטיולוגי 'אבי השור' מצליח המספר להפנות אליו קשב מיוחד שחמק עד-כה מעיני קוראיו. אף שעגנון אינו מתאר את הגיאוגרפיה והטופוגרפיה של המרחב הסיפורי שלו, עצם האטיולוגיות של הסיפור, כלומר היותו נסב על שכונת אבו-תור (שפירוש שמה הוא 'אבי-שור'), מעמידה ממילא פנומנולוגיה של מרחב ירושלמי זה. המדובר כאמור במרחב שבציוד האחד ניצב הר המוריה וסביבו העיר העתיקה, וממערב לו שכונת 'אבו-תור' (המפרידה בין העיר העתיקה לבין ירושלים החדשה ההולכת ונבנית באותם הימים). ממזרח, כמראה הטרטופית של השכונה הפריפריית, נפרשת ההטרטופיה של הר הזיתים.¹² הטרטופיה של בית קברות, המשלימה את המבנה הטבעתי של המרחב העוטף את העיר העתיקה של ירושלים. המרחב של עלילת הסיפור 'אבי השור', הוא מרחב של גרגרנות (חטא נלעג החוזר פעמים רבות בסיפורי עגנון), כפיות-טובה כלפי מעשה ניסים ובאחת: אובדן דרך המהווה את סימנה של 'הטרטופיה של משבר'.¹³

המשותף לשלושת המרחבים (היהודי, הערבי וזה שביניהם) היא המחלוקת על אודות שיוכם הלאומי והדתי משום שהם נתפסים כ'משכן' לבני כל אחת משלוש הדתות המונותאיסטיות. שהרי למרחב השכונתי של אבו-תור יש אטיולוגיה גיאוגרפית-תיאולוגית המשייכת אותו לנצרות ולאסלאם, אך לא היה לו בתקופה בה נכתב הסיפור בידי עגנון שיוך יהודי בלעדי מובהק.¹⁴ בכך נעשה מרחב זה ל'הטרטופיה של משבר' כדרך שהגדיר פוקו תופעה זו:

¹² "ישנם בכל תרבות, בכל ציוויליזציה, גם מקומות ממשיים, מקומות אפקטיביים, מקומות המותווים בכינון החברה עצמה, והם סוג של מיקומי-נגד, סוג של אוטופיות שמומשו הלכה למעשה, ואשר בתוכן המיקומים הממשיים - כל יתר המיקומים הממשיים שניתן לפגוש בלב התרבות - מיוצגים, ובעת ובעונה אחת גם שניים במחלוקת ומהופכים... דווקא משום שהם אחרים לחלוטין מכל המיקומים האחרים, שאותם הם משקפים ושעליהם הם מדברים, אכנה את המקומות האלה הטרטופיות, על דרך ההנגדה לאוטופיה. נראה לי, שבין האוטופיות לבין מיקומים אלה, שהם אחרים לגמרי - ההטרטופיות האלה - יכול ללא ספק להתקיים סוג של התנסות מעורבת ומשותפת בצורת מְרָאָה." מישל פוקו, הטרטופיה, תרגמה מצרפתית והוסיפה אחרית דבר: אריאלה אזולאי, תל-אביב: רסלינג, 2003, עמ' 11.

¹³ מרחב המתים המצפים לגאולה במורדות הר הזיתים, ההטרטופיה הממוקמת מזרחית להר הבית, מטופלת בידי עגנון בסיפור 'השנים הטובות', אותו פרסם לראשונה בירחון לבני הנעורים **מולדת** 4, כמעט שני עשורים לפני 'אבי השור'. ההטרטופיה של בית הקברות בהר הזיתים מוצגת במהלך העלילה כמרחב של 'דורות ראשונים' שלעומתו נראית החברה המאכלסת את מרחב הסיפור 'אבי השור' - אותה הטרטופיה של משבר - כ'תרבות של חמורים', על שמה של המימרה התלמודית הידועה (בבלי, שבת, קי"ב ע"ב): "אמר ר' זירא אמר רבא בר זימונא: אם ראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים ואם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים - ולא כחמורו של ר' חנינא בן דוסא ושל רבי פנחס בן יאיר - אלא כשאר חמורים".

¹⁴ שכונת אבו תור (גבעת חנניה) ממוקמת בדרום ירושלים בנויה על רמה ונמצאת בגובה של כ- 770 מ' מעל פני הים. גבולותיה: מצפון-הר ציון וביניהם עובר גיא בן הינום, מדרום-טיילת ארמון הנציב, יער השלום, ממזרח-

בחברות "פרימיטיביות" יש צורה מסוימת של הטרוטופיות שאכנה אותן הטרוטופיות של משבר, כלומר יש מקומות בעלי זכויות-יתר, מקודשים או אסורים, השמורים ליחידים המצויים במצב משבר ביחס לחברה ולסביבה האנושית בה הם חיים: מתבגרים, נשים בתקופת מחזור, יולדות, זקנים וכדומה.¹⁵

דומה כי מרחב 'אבי השור' עונה בשלמות על הגדרתו של פוקו ל'הטרוטופיה של משבר': זהו מיקום בעל זכות-יתר (לכל הפחות הוא מתואר ככזה בחלקו הראשון של הסיפור). בהיותו מקודש הוא מתאים למעשה הגאולה הניסי בעזרת השור. אולם בה באותה העת זהו גם מרחב מגונה משום שבו נעשה מעשה הגזילה וכפיות הטובה של שחיטת השור לשם משתה נישואין. מעמדו המיוחד העמום של מרחב זה הוא שהעלים את טיבו מעיני הקהילה. היא חיה את טבעיותו במקום להרגיש את ייחודו. ואכן המספר תמה ואפילו נזף במי שלא שתו לבם למעשה מופלא כל כך של הצלת השכונה בידי שור, אף שהאירוע כה 'סמוך ונראה' לעיניהם. תפקידו של המספר הוא אפוא לפקוח את תודעתם של קוראיו ל'מעשה המופלא', למרחב הבעייתי שבו הם חיים אף כי לקורא שמורה החירות להיוותר בתמיותו.¹⁶ מעשה זה של

כפר השילוח, הר המשחית, וממערב העיר החדשה. מקור השם אבו תור על שם לוחם מוסלמי מצבאותיו של צלאח א-דין, שכבש את ירושלים מידי הצלבנים בשנת 1187. המסורת מספרת שלוחם רכוב על שור - תור בערבית, ומכאן שמו אבו תור - "אבי השור" הוא שהכריע את קרב הכיבוש. הודות להצטיינותו ניתנה לו הגבעה ובה הוא נקבר. לאחר מלחמת העצמאות ניתן לשכונה שם עברי, "גבעת חנניה" על שם חנניה הכהן הגדול בתקופת בית שני, שעל מרומי הגבעה שכן קיברו כפי שכתב יוסף בן מתתיהו הכהן (מלחמות היהודים ה', י"ב, ב'). עד ימינו טרם התגלה הקבר. גבעת חנניה זהה עם "ראש ההר אשר על פני גיהנום" או "קצה ההר אשר על פני גיא בן הינום", שעליו עבר הגבול בין שבט יהודה לבנימין (יהושע ט"ו: ח' ; י"ח: ט"ז). בשנת 63 לפני סה"נ, כאשר צר המפקד הרומאי פומפיוס על ירושלים קבע את מחנהו על גבעה זו, שבזכות מיקומה שימשה תצפית טובה על ירושלים ובית המקדש. בשנת 69 לספירה כאשר ערכו הרומאים מצור על ירושלים, הם בנו דייק סביבה כדי לנתקה. קו הדייק עבר לאורך גבעת חנניה ועל פני מצבת חנניה הכהן, כפי שכתב יוסף בן מתתיהו: "אל מצבת חנניה הכהן הגדול, והקיף ההר שחנה בו פומפיוס לפניו (ספר א' ע' 65). המסורת הנוצרית מספרת שגבעת חנניה היה ביתו הקיצי של קייפה, הכהן הגדול בירושלים. בבית זה נערכה ההתייעצות בדבר מסירת ישו לידי הרומאים, לפיכך קוראים הנוצרים לגבעת זו "הר העצה הרעה". במרומי גבעת חנניה - אבו תור, מתחם השייך לנוצרים יוניים אורתודוקסים ונמצאו במקום שרידי כנסייה/מנזר קדום מהתקופה הביזנטית (מצוטט ממאמרו של מר איציק שוויקי (מנהל מחוז ירושלים במועצה לשימור אתרים): "שכונת גבעת חנניה - אבו תור"

<http://www.shimur.org/article.php/www.rishonim.org.il/files/wordocs/www.rishonim.org.il/images/www.bet-alon.co.il/article.php?id=1510>

¹⁵ פוקו, **הטרוטופיה**, עמ' 12-13.

¹⁶ "סימניו של תהליך ההיגוד ["משא ומתן" שמנהל המספר העגנוני עם קוראיו - מ"ג] ניכרים גם באותם מסיפורי עגנון שבהם מתקיים הקשר בין המספר ובין מאזיניו על דרך של זיקה הנהוגה בספרות אמנותית שבכתב, באמצעות המגע הדגרסיבי שבין 'דמות המספר' לבין קוראיה. אף כאן עדיין נשתמרו עקבותיהם של

פקיחת עיניים מסומן כבר בשאלת הפתיחה, שהיא כעין נזיפה סמויה: "ולמה נקרא אבי השור, על שום מעשה שהיה [שאתם הקוראים הייתם צריכים להכירו - מ"ג]. אם אתם רוצים [איך אפשר לרצות בדבר שאין לנו יודעים אותו? אלא שככל הנראה משום שהקורא אמור היה להכירו אך לא שת לבו לכך - מ"ג] אספר לכם"¹⁷ המספר סונט בקורא כמין הערה סיפורית בסוגריים הנתונה בתוך רצף הסיפור העגנוני של כרך הסיפורים **עד הנה**. מהו אותו משבר, אותה פורענות הנובעת מהיות המרחב 'הטרוטופיה של משבר' ושאליה עיוורים קוראיו של עגנון? הפגם המוסרי, הנורמטיבי שהונח בבסיס העלילה מוסווה ביותר. נימת הנזיפה ברורה יותר מסיבתה. המספר מדווח בצורה כמעט לקונית על פורענות שבאה על ירושלים, אולם אין הוא מספק כל סיבה להתחוללותה. אותן פרעות מופיעות כמין אפיזודה של רקע חולף להעצמת כוחו ופלאיותו הלגנדית של השור. דומה כי המספר זימן את הפורעים לירושלים רק כדי להראות כי אכן השור 'כ'חו קשה': "פעם אחת באו אויבים לעיר. אויבים שבאים לעיר אינם באים לשלום אלא באים לגזול ולשדוד ולהרוג. גזלו חמסו והרגו. מי שלא נהרג ברח, ומי שלא הספיק לברוח נתחבא." (אבי השור, של"ו). זימונם של הפורעים נעשה, כמדומה, בייחוד לשם המחשת גודל כפיות הטובה ורדיפת ההבל המאפיינים את דריה של עיר הקודש ובייחוד את אלו הדרים במרחב שמחוץ לחומה וסמוך לה. פתרונה של אותה פורענות הוא דווקא בנס הפומבי המתרחש במרחב הסיפורי: "... ומיד התחיל השור מנגח בקרניו,¹⁸ והיה מנגח והולך עד שהרג כמה אויבים. ואותם שלא הרג פצע, ואותם שלא פצע אחזתם רעדה וברחו, וכיון שברחו שוב לא חזרו." (של"ז). כיצד קרה הדבר שמעשה נס גדול זה אינו ידוע לקהילת הקוראים היהודית שאליה פונה המספר? עיוורונה של קהילת

אותם גינונים הקשורים באינטראקציה בין המספר שבעל-פה לבין מאזיניו... ברור שכמה נוסחאות סטריאוטיפיות, המקיימות את הקשר עם קהל הקוראים, מוצאן מתחום הסיפור שבעל-פה, שחדר אל סיפורי המעשיות של יראים שבדפוס, ומהם נתגלגלה בדרך-כלל מורשת זו לסיפורי עגנון. בתוך: שמואל ורסו, **ש"י עגנון כפשוטו: קריאה בכתביו**, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ס, עמ' 14.

במאמרו "תהליכי ההיגוד של סיפורי עם ביצירת עגנון (ורסו, **ממנדלי עד הזז: סוגיות בהתפתחות הסיפורת העברית**, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשמ"ז, עמ' 230-255) כותב ורסו: "כמו לכל יוצר בלטרסטי "יודע כל" נודעת לעגנון עדיפות מסוימת, באפשרות החדירה לעולם החוויות הסמוי, הקשור בקליטת מוטיביקה אגדית בנפש היחיד - אם במימד העממי-מסורתי, ואם בנפש הגיבור הספרותי, המעוגן בחשיבה של העולם המודרני והמתרחק מאותה הוויה עממית מסורתית, המשמשת קרקע טבעית לצמיחת היצירה העממית. עגנון מגלם את תהליך ההיגוד מכוחו של הבידיון, הניזון מהסתכלויות ומזכרונות אותנטיים, מאותם המצבים ההיוליים בטהרתם, של ההפעלה ההדדית בין המספר לבין מאזיניו" (שם, עמ' 231).

¹⁷ עגנון, אבי השור, עמ' של"ו.

¹⁸ דברים ל"ג: י"ז: "בְּכֹר שׁוֹר הָדָר לוֹ, וְקַרְנֵי רָאֵם קַרְנָיו בְּהֵם עֲמִים יִנְגַח יִחְדָּו, אֶפְסֵי-אֶרֶץ; וְהֵם רִבְבוֹת אֶפְרָיִם, וְהֵם אֶלְפֵי מְנַשֶּׁה." - נדייק כי גם במקור התנ"כי נפרדות קרניו של השור משאר גופו משום שהן לקוחות מן הראם.

הקוראים מהווה כשלעצמו הסתר פנים ראשון שעליו מתריע המספר כאילו היה אומר אפילו נס גלוי כל-כך שנעשה בידי השור לא יוכל לתקון מרחב זה, וסופו שאנשיו יטבחו את מי שהושיע אותם:

משראה בעל המשתה שעדיין הם [אורחי משתה הכלולות של שכנו של אבי השור - מ"ג] מהמים אחר בשר אמר לעצמו, אלך ואראה שמא אמצא ברפת דבר שיש בו רוח חיים ואשחט להם.¹⁹ דרך הילוכו פגע בשור. אחז בקרניו... השור מהרהר בלבו, בריות בני אדם בריות נאים הם. אדם יש לו שמחה בתוך ביתו מיד זוכר את אוהבו²⁰ ומעלה אותו על ראש שמחתו, ולא היה יודע שהוא כשור לטבח יובל... מה נאריך ומה נספר, לא הגיעו לבית המשתה עד שעמד אותו אדם ועשה מה שעשה. (עמ' של"ח).

השימוש של עגנון במילה "מהמים", יש בו הסבר כל-שהוא לסיבת הפורענות, זו שעל שמה נקראת השכונה. ניתן להבין הוראתה של מילה זו בשתי דרכים מנוגדות: הראשונה, כנגזרת מן הפועל המי, כלומר בקשה אחר דבר מסוים, הנספות לדבר מה, לעתים לדבר של מה בכך, של הבל (תהלים ל"ט:ז): "אֲךָ בְּצִלִּים יִתְהַלֵּךְ אִישׁ, אֲךָ הַבֵּל יִהְיֶימוּ, יִצְבֹּר וְלֹא יֵדַע מִי אֲסָפָם"; השנייה מלשון שאון, רעש והמולה המונעים את האמת מלהישמע (משלי א': ט"ו-כ"ב):

בְּנֵי אֵל-תִּלְךָ בְּדֶרֶךְ אֲתָם מִנַּע רִגְלֶךָ מִנְּתִיבָתָם. כִּי רִגְלֵיהֶם לָרַע יִרְצוּ, וַיִּמְהָרוּ לְשֹׁפָר-דָּם... כֵּן אֲרָחוֹת כָּל-בִּצְעַע בְּצַעַע, אֶת-נַפְשׁ בְּעֵלְיוֹ יִקַּח. חֲקֻמוֹת בַּחוּץ תִּרְוֶה, בְּרַחֲבוֹת תִּתֵּן קוֹלֶהָ. בְּרֹאשׁ הַמַּיִם תִּקְרָא, בְּפִתְחֵי שְׁעָרִים בְּעִיר אֲמַרְיָה תִּאמַר. עַד-מַתִּי פְתִיחַ תִּתְּנֵהוּ? פְתִי וְלִצִּים לְצוֹן חֲמַדּוֹ לָהֶם, וְכִסְיֵיהֶם יִשְׁנְאוּ-דַעַת.

¹⁹ מרפרר לפרשת 'קברות התאוה' שבספר במדבר י"א: י"ח-כ"ב: "וְאֵל-הָעָם תֵּאמַר הַתְּקַדְּשׁוּ לַמָּחָר, וְאֶכְלֶתֶם בְּשָׂר, כִּי בְכִיתֶם בְּאֶזְנֵי יְהוָה לְאֹמְרֵי מִי יֵאָכְלוּ בְּשָׂר, כִּי-טוֹב לָנוּ בְּמִצְרַיִם; וְנִתֵּן יְהוָה לָכֶם בְּשָׂר, וְאֶכְלֶתֶם. לֹא יוֹם אֶחָד תֵּאָכְלוּ, וְלֹא יוֹמִים; וְלֹא חֲמֹשֶׁה יָמִים, וְלֹא עֶשְׂרֵה יָמִים, וְלֹא עֶשְׂרִים יוֹם. עַד חֲדָשׁ יָמִים, עַד אֲשֶׁר-יֵצֵא מֵאֶפְסֹס, וְהָיָה לָכֶם לְזָרָא; יַעַן, כִּי-מֵאֶסְתֶּם אֶת-יְהוָה אֲשֶׁר בְּקִרְבְּכֶם, וַתִּבְכּוּ לְפָנָיו לְאֹמְרֵי, לָמָּה זֶה יֵצְאוּ מִמִּצְרַיִם. וַיֹּאמֶר, מֹשֶׁה, שֵׁשׁ-מֵאוֹת אֶלְף רִגְלֵי, הָעָם אֲשֶׁר אֲנִי בְּקִרְבּוֹ; וְאַתָּה אֲמַרְתָּ, בְּשָׂר אֲתֵן לָהֶם, וְאָכְלוּ חֲדָשׁ יָמִים. הֲצִאן וּבְקָר יִשְׁחַט לָהֶם, וּמִצָּא לָהֶם; אִם אֶת-כָּל-דְּגֵי הַיָּם יֵאָסֹף לָהֶם, וּמִצָּא לָהֶם?"

²⁰ ורא' 'הרופא וגרושתו': "בתוך שאני עומד תחת החופה נזכרתי מעשה באדם אחד שכפתה אותו אהובתו שישאנה לו לאשה. הלך וכינס כל מאהביה שקילקלה עמהם קודם חופתה, כדי להזכיר לה חרפתה וכדי להתנקם מעצמו שהסכים לשאת אשה זו. כמה מכוער אותו האיש וכמה מכוער אותו מעשה. אבל אני, חביב היה עלי אותו אדם ואותו מעשה יפה היה בעיני. ש"י עגנון, על כפות המנעול - סיפורי אהבים, ירושלים ותל-אביב: שוקן, 1978, עמ' תע"ה.

דווקא השקר הנשמע בראש קול חוצות מונע מן האמת החרישית ההומה להשמיע קולה ובייחוד מונע מן המבקש אחריה להקשיב לה.²¹ בדבריו של רש"י על הקטע שהבאנו ישנן שתי הערות שהן חיוניות להבנת סוד הקלקול שמתבטא בהכרעות המוסריות (וכן ההלכתיות, התרבותיות והאסתטיות) של הפרטים הנתונים במרחב הלימינלי²² (הרועש בדברי רמיה) ששמו 'אבי השור'. הערה ראשונה - הנוגעת לעיוורונם של אותם 'מהמים'. בפירושו לפסוק "כִּי רָגְלֵיהֶם לָרַע יָרוּצוּ" הוא מפרש: "לרעת עצמם הם רצים ואינם יודעים לתת לב לדבר". ועוד מוסיף רש"י על הפסוק "בְּרֹאשׁ הַמַּיִם תִּקְרָא" את הפירוש "במקום שהיא נשמעת ונִכְרָזָת שם היא קוראת ואומרת ענין שלמטה: "עַד-מַתִּי פְתִיחַ תִּאָּהְבוּ". פרשנות זו של רש"י נוגעת בלב העלילה הסימבולית והדמות הראשית שלה, בזקן שלא שמע את יבבות קרניו של שורו הטבוח, ומשמען לא הבינן עד שנזקק לעזרתו של כותב קמעות מנודה המכונה "דוכסוסטוס". מעין אותה 'חרשות' ו'עיוורון' של הזקן ב'מעשה העז' שאינו יכול למצוא את הפתק המונח באוזן העז, והוא מביא שוחט שמזמן לו את הפתק במעשה השחיטה. לשון הסיפור מדגישה כי המשותף לאבי השור ולרעו היהודי הוא כי שניהם אינם מבינים את פשרה של היבבה של קרני השור הנשמעת בלילות בירושלים:

היה לו לאבי השור חבר יהודי. הלך אצלו אבי השור וסיפר לו שכל לילה ולילה זה שבעה לילות הוא שומע קול יבבה... אמר לו אבי השור ליהודי, מה אתה מיעצני? אמר לו, מה אני יודע? אלא יש כאן חכם אחד דוכסוסטוס הסופר... נלך אצלו שהוא בעל מעשים...
נטל דוכסוסטוס קרן אחת לפיו ונשמע קול יבבה. אמר דוכסוסטוס לאבי השור, שמעת את היבבה? אמר לו שמעתי. אמר לו, שחטוני שחטוני היא דובבת ומייבבת. נפל תבלול מעיניו של אבי השור... ("אבי השור, של"ט-ש"מ).

²¹ הפסוק מתהלים (פ"ג: ג') הופך את האורחים ה"מהמים" אחר בשר בסעודת שכנו של 'אבי השור', לאויבים הקמים על העיר מתוכה: "כִּי הִנֵּה אוֹיְבֶיךָ יְהַמְיִין, וּמְשַׁנְּאֶיךָ נִשְׂאוּ רֹאשׁ"; הַקְּמִיָּה הַמְתוֹאֲרֶת בִּישְׁעִיהָ (כ"ב: ב') מבהירה כי המיית העיר מסתירה פורענות הרוחשת לכלותה: "תִּשְׂאֹת מְלֵאָה, עִיר הוֹמִיָּה, קְרִיָּה עֲלִיזָה; חֲלָלֶיךָ לֹא חֲלָלִי חֶרֶב וְלֹא מַתִּי מִלְחָמָה"

²² אני משתמש כאן בהגדרתו של ויקטור טרנר את מושג הדמות הלימינלית, ליתר דיוק, האופן בו מעצב המרחב הלימנלי את התודעה שניתנה אל תוכו: "תארי הלואי של... הפרסונה הלימינאלית הנם בהכרח מרובי פנים ועמומים וזאת משום שהתנאים שמכתיב מצב זה [הלימינלי - מ"ג] חומקים דרך הרשת של ההגדרות והחלוקות השונות שבאופן רגיל מציינת את מיצובם ומצבם של פרטים אלו במרחב התרבותי. ישויות לימינאליות אינן מצויות פה או במקום אחר אלא הן ניתנות בתווך שבין מצבים המוכתבים ומעוצבים על-ידי חוק, מנהג, מוסכמה וטקס." רא':

Victor Turner, "Liminality and Community", Jeffrey C. Alexander, Steven Seidman (E.ds), *Culture and Society: contemporary debates*, New York : Cambridge University Press, 1990, p. 147. (תרגום שלי - מ"ג).

האם מעשה חטא זה של שחיטת המושיע, של זלילת בשרו של בעל-הנס מטעמה של גרגרנות גסה היא הסיבה לצביעתו של המרחב הסיפורי בצבע 'של כרכום' (עמ' שמ"א), צבע של שנאה שלא ימחה? האם משום שחיטת השור "החשיך היום וחשך העולם" (עמ' של"ט)? עגנון מסמך את הסיבתיות הסיפורית לסיבתיות הלכתית כפי שהיא מתוארת בבבלי, במסכת סוכה. שם נמנות הסיבות שבעטיין נפגמים או מתמעט אורם של גרמי השמיים (בבלי, סוכה: כ"ט, ע"א-ע"ב):

ת"ר בשביל ארבעה דברים חמה לוקה: על אב בית דין שמת ואינו נספד כהלכה, ועל נערה המאורסה שצעקה בעיר [נאנסה - מ"ג] ואין מושיע לה, ועל משכב זכור, ועל שני אחין שנשפך דמן כאחד. ובשביל ארבעה דברים מאורות לוקין: על כותבי פלסטר,²³ ועל מעידי עדות שקר, ועל מגדלי בהמה דקה בא"י, ועל קוצצי אילנות טובות. ובשביל ד' דברים נכסי בעלי בתים נמסרין למלכות: על משהי שטרות פרועים, ועל מלוי ברבית, ועל שהיה ספק בידם למחות ולא מיחו, ועל שפוסקים צדקה ברבים ואינן נותנין. אמר רב: בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמיון: על כובשי שכר שכיר, ועל עושקי שכר שכיר, ועל שפורקין עול מעל צואריהן ונותנין על חבריהן, ועל גסות הרוח; וגסות הרוח כנגד כולן. אבל בענוים כתיב [תהילים ל"ז] "וענוים יירשו ארץ והתענגו על רוב שלום".²⁴

מן הבבלי עולה כי הערתו של המספר ב'אבי השור' כי "בתוך כך החשיך היום וחשך העולם" הוא אירוע של טרנסגרסיה מוסרית, תיאולוגית ומטאפיסית שניתן לזהותה במוטיביות של העלילה:

1. "על נערה מאורסה שצעקה" - במהלך המשא ומתן שינהל 'אבי השור' עם מי ששחטו על אודות פיצוי הולם לאבדן השור ירמוז 'אבי השור' על כוונתו לפגוע בבתו של מי ששחט את שורו:

אמר לו [שוחט השור לאבי השור], היכן הוא? אמר לו [אבי השור], לישא אשה הלך. החליק לו בעיניו ושאל, מוצא [מוצא אני מר ממוות את האשה" - מ"ג] או מצא. אמר לו, מצא [מצא אשה מצא טוב]. אמר לו, אותה אשה מי היא? אמר, לו בתך היא. מיד ידע אותו השכן שאבי השור מתנכל לה לבתו (עמ' שמ"א, התוספות בסוגריים שלי - מ"ג).

²³ פסוק זה עשוי לתת פשר לזימונה של דמותו של דוכסוסטוס כותב הקמעות אל תוך מרחב הסיפור (המרחב הדיאגטי) של 'אבי השור'. כתיבת פלסטר ופשיטת עורות, נעיר אגב כך, מופיעים פעמים מספר בסיפורי כרך סיפוריו של עגנון 'בשובה ונחת' (שוקן ברלין: תרצ"ה).

²⁴ דברי הבבלי המקדימים את הקטע שצוטט בגוף המאמר מאירים באור מעט אירוני את הקשר שבין ישראל לבין אלוהיו, כפי שהדברים מתוארים ב'אבי השור' (בבלי, סוכה, כ"ט ע"א): "ואין לך כל אומה ואומה שלוקה שאין אל היה לוקה עמה שנאמר (שמות י"ב) "ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים". ובזמן שישראל עושין רצונו של מקום אין מתיראין מכל אלו, שנאמר: [ירמיהו י'] "כה אמר ה': אל דרך הגוים אל תלמדו, ומאותות השמים אל תחתו; כי יחתו הגוים, מהמה יחתו [הגוים - מ"ג] - ואין ישראל יחתו."

2. "על כותבי פלסטר" - "יש כאן חכם אחד דוכסוסטוס"²⁵ הסופר מקרית ספר שהעבירוהו מאומנותו, מפני שהיה כותב קמיעין של פסוקים להתרפאות בהם" (עמ' של"ט-ש"מ). ההליכה לכותב הקמעות היא שמאפשרת את שמיעת זעקותיו של השור, שכמו הנערה המאורסה שנאנסה בעיר ואיש לא שעה לצעקתה, כך נשחט הוא ואיש לא שת לבו לעוול שנעשה לו. ניתן לראות בדוכסוסטוס – 'שכבת הפּר' של הקלף שעליו נכתבים ספרי תורה, תפילין ומזוזות - משל למרחב הספר המתואר בסיפור.

3. "על שפורקין עול מעל צואריהן ונותנין על חבריהן" - והלא זה היה מנהגו של 'אבי השור' מימים ימימה לתת את קופתו על צואר שורו כדי שיקבץ נדבות עבורו.

4. "ועל גסות הרוח; וגסות הרוח כנגד כולן." - זוהי טרנסגרסיה קריטית של כל מרחב לימינאלי הנתון בפאתי מרחב קדוש, וכאן על גבול איזור הר-הבית - גסות רוח שהיא שקולה כנגד כל שאר החטאים שנזכרו במובאה מן הבבלי. גסות רוחם של אותם ששחטו את השור ושל בעליו שניצלו לצרכיו היום-יומיים.

גסות רוחו של 'אבי השור' ניכרת, כאמור, גם ברמז שנתן לאנטגוניסט – שכנו הגרגרן - על כוונתו לפגוע בבתו האהובה. המספר משתמש באותה גסות כשהוא מחליף את סיפורי 'שרה בת טובים' בביטוי 'פרה נאה בת טובים' (עמ' שמ"א). מרחב הביניים החוצץ בין ירושלים החדשה לבין העיר שלפנים מן החומה' ומקום המקדש, כדרך שמשרטט זאת עגנון, הוא מרחב של 'גסות רוח' ושל עוול. מרחב של שנאה, 'מרחב צהוב': "מיד ידע אותו השכן שאבי

²⁵ דוכסוסטוס (רמב"ם, משנה תורה, ספר אהבה, הלכות תפילין ומזוזות וספר תורה, פרק א', הלכות ו'ח'): ו "שלושה עורות הן: גוויל, וקלף, ודוכסוסטוס. כיצד: לוקחין עור הבהמה או עור החיה, ומעבירין שיער ממנו תחילה; ואחר כך מולחין אותו במלח, ואחר כך מעבדין אותו בקמח; ואחר כך בעפצא וכיוצא בו, מדברים שמקבצין את העור ומחזקין אותו. וזה הוא הנקרא גוויל.

ז ואם לקחו העור אחר שהעבירו שיערו, וחילקו אותו בעוביו לשניים, כמו שהעבדנין עושין, עד שייעשה שני עורות: אחד דק, והוא שממול השיער, ואחד עבה, והוא שממול הבשר - ועיבדו אותו במלח, ואחר כך בקמח, ואחר כך בעפצא וכיוצא בו: זה החלק שממול השיער, נקרא דוכסוסטוס; וזה שממול הבשר, נקרא קלף.

ח הלכה למשה מסיני, שיהיו כותבין ספר תורה על הגוויל, וכותבין במקום השיער; ושיהיו כותבין התפילין על הקלף, וכותבין במקום הבשר; ושיהיו כותבין המזוזות על דוכסוסטוס, וכותבין במקום השיער. וכל הכותב בקלף במקום שיער, או שכתב בגוויל ובדוכסוסטוס במקום בשר, פסל" (ההדגשה שלי - מ"ג). עור הבהמה מורכב משתי שכבות. הדוכסוסטוס, לדעת הרמב"ם, היא שכבת העור החיצונית הפונה לשיער הבהמה ואילו הקלף היא שכבת העור הפנימית הפונה לבשר הבהמה (דעת השולחן ערוך הפוכה). גוויל הוא עור מעובד שלא הפרידו בין שתי שכבותיו. הנוהג של ימינו הוא לכתוב הכול על גבי הקלף. דוכסוסטוס, אם-כן, הוא חלק העור המעובד לשם כתיבת מזוזות או חלק העור שקולף מן הגוויל כדי להותיר את הקלף, ולמעשה אין נעשה בו שימוש לענייני כתיבת סת"ם בימינו.

השור מתנכל לה לבתו. והיא היתה חביבה עליו משאר כל הבנים והבנות, מפני שעברתה אמה בשדה של כרכום, ועל שום כך קראו לה כרכומית" (שמ"א). גם הילדים הנולדים לתוך אותו מרחב של גסות רוח נצבעים כביכול בצבעו וניכרים ב"כְּפֹמָם", כלומר בגסות רוחם ובהיותם "צהובים" לבריות.

מוטיבים מרכזיים רבים עליהם מושתתת עלילת 'אבי השור' והמתנים את עיצובו המסוים של מרחב הסיפור (המרחב הדיאגטי) של יצירה זו מופיעים לראשונה ביצירותיו של עגנון שנכתבו ופורסמו במחצית השנייה של שנות העשרים של המאה העשרים ושכונסו בכרך 'כל סיפוריו' תחת הכותרת **בשובה ונחת**.²⁶ החשוב בהם הוא המוטיב של 'ירידת הדורות', שאותו נטל עגנון מן היצירה היהודית שבכל הדורות. 'ירידת הדורות' נעשה למוטיב מונכח בסיפור 'אבי השור' והמרחב הקרוי על שמו. זהו לב הסיפור שלא נכלל בין יצירות הקובץ **בשובה ונחת**, אך נכתב באותה התקופה בה נכתבו יצירות קובץ זה שראו אור בכתבי-עת שונים, ובהם הסיפור 'השנים הטובות'.²⁷ "כשעליתי לירושלים", פותח המספר את סיפורו זה "נתארחתי אצל אדם אחד. כיבדני הרבה ועשה לי סעודה גדולה..."²⁸. במהלך אותה סעודה – נחשפים פגמים, חטאים ופורענויות שהם הבסיס העלילתי המשותף ל"השנים הטובות" ול'אבי השור'. המספר ממבקש להבחין בין יהודים בני זמנו – 'דורות האחרונים' שהם "בני אדם יגעים ואין מסתפקין, ואם חסר להם דבר אחד מכל תענוגי העולם הזה מיד כועסים עד שגופם מעלה חלודה..."²⁹ - לבין 'דורות הראשונים' שבהם:

²⁶ ש"י עגנון, **בשובה ונחת**, ברלין: שוקן, תרצ"ה 1935.

²⁷ 'השנים הטובות' ראה אור כשש שנים לפני שהתפרסמו סיפורי ארץ ישראל של עגנון בכרך 'בשובה ונחת' (ברלין: שוקן, 1935), ולא נכלל בהם (אולי משום שעגנון ראה בו כשכתבו ספור לבני הנעורים ומשום זאת נתנו ל'מולדת' שהיה ירחון לבני הנעורים בעריכת יעקב פייכמן. רא': ש"י עגנון, "השנים הטובות", **מולדת**, ט, חוב' ג', יפו, תרפ"ז (1926) עמ' 167-176.

"בתחילת ספטמבר 1935", כותב לאור ב'ח"י עגנון, "ימים אחדים לפני חגיגת הבר-מצווה של חמדת, פורסמו בבת-אחת שני ספרים חדשים של עגנון: הרומן **סיפור פשוט** וקובץ הסיפורים **בשובה ונחת**. שני הספרים יצאו לאור בהוצאת שוקן בברלין, והם סומנו ככרך החמישי והשישי של מהדורת **כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון**. לחובר... הקדים לשלוח אל עגנון מכתב תודה: "ידידי היקר" כתב אליו, "... קבלתי מאת הוצאת שוקן את שני ספריך החדשים, וסמוך לקבלה פתחתי בקריאת ה'סיפור הפשוט' ולא יכלתי להפסיק עד שסיימתיו... הגדלת לעשות עמנו ועם ספרותנו!". לא במקרה הקדים לחובר את קריאת **סיפור פשוט** לקריאת **בשובה ונחת**: מבין שני הספרים החדשים עורר הכרך השישי פחות תשומת-לב, שכן **בשובה ונחת** היה קובץ שכלל שישה-עשר סיפורים שפורסמו בעיתונות ובכתבי-העת בשנים האחרונות ממש." - דן לאור, ח"י עגנון, עמ' 271-272 (ההדגשות במקור).

²⁸ ש"י עגנון, **השנים הטובות - סיפור** (1955), [אחרית דבר] "מורד ומעלה" דברים בצידי הסיפור" מאת: דב סדן, "עתידות" ("הדפסה מיוחדת"): סתיו וחורף תשי"ט, עמ' 5.

²⁹ ש"י עגנון, **השנים הטובות - סיפור** (1955), עמ' 6.

אדם מישראל שאינו כפוף כשופר ואינו גונח מלבו³⁰... ואין עצמותיו רוחפות... אפילו הוא זקן כנגד עשרה זקנים אין מאמינים שהוא זקן. אבל לא כדורות האחרונים **דורות הראשונים**. דורות הראשונים היו יושבים בארץ ישראל מתוך צער ומתוך שעבוד ומתוך טלטול ומתוך טירוף... ונותנים שבח והודיה לשמו אשרינו מה טוב חלקנו... ומתוך שהיו שמחים בחלקם ושמחים בישיבתם ולא בעטו ביסורים היו פניהם צהובות וגופם ברזל, מוסיפים כח ומאריכים ימים.³¹

באחרית דבר לסיפור במסה שכתב לו דב סדן להדפסתו החוזרת בשנת 1955: "מוֹרֵד וּמַעֲלָה - בצדי הסיפור "השנים הטובות", הוא הצביע על המוטיבציות של 'ירידת הדורות' ואף קבע כי איננה חידוש של עגנון ביצירה זו לבדה: "ואין צורך להפליג עד לדברי-השירה הקדומים על קו-המורד הברור שלהם":

... דיה אמרה חריפה, כדרך שנשתגרה בפי עמנו, בשינוי-מעט של דפוס מקורה, הלא היא האימרה: אם הראשונים כמלאכים אנו כבני אדם, ואם הראשונים כבני אדם אנו כחמורים. כי היא, נוטלת לו לקו-המורד: אלים, גיבורים, אנשים ומחדדנו ביותר: מלאכים, בני-אדם, חמורים. וכנודע, יש דור, שקו-המורד מתבטל לו, ויש דור שקו המורד מתבלט לו...³²

במאמרו קבע סדן כי לא ניתן "לעמוד על ייחודו של סיפור "השנים הטובות" בלי להשוותו עם יצירותיהם של מספרים אחרים, בני דורו של עגנון ומעט קודמים לו, שנדרשו לסוגיית 'ירידת הדורות'. כדוגמא ראשונה מביא סדן את יצירתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי "ארבעה דורות". יצירתו של י"ל פרץ 'פוחת והולך'³³, "ששמה", כך מעיר סדן, "מעיד על עניינה" [סדן, "על ש"י עגנון", עמ' 113] היא הדוגמה השנייה שמביא סדן.

אם נבדוק בקו- המורד, נראה את הדורות מתנוודדים מבחינת דיבוקם ברכושם – הסב, המסתפק במועט, מפקיר רכוש... הבן ששוב אינו מסתפק במועט, שוב אינו מפקיר רכושו **ומביא זולתו לידי גניבה ומתחכם לטשטשה**. הנכד, המשופע בקנינים אינו מפקיר רכושו, אבל גם אינו מביא לידי גניבה – הכל חשובים כגנבים בעיניו. קו המורד פירושו קו שמירת כבוד הבריות הפוחתת והולכת עד שהיא נְבוֹסָה³⁴ כליל, וקו אהבת הקנינים המוסיפה והולכת עד שהיא נוצחת כליל.

³⁰ כגיבורו של עגנון ב'מעשה העז' שהיה "גונח מלבו" (אלו ואלו, שע"ג).

³¹ ש"י עגנון, **השנים הטובות - סיפור**, עמ' 5.

³² דב סדן, "מורד ומעלה" - דברים בידי הסיפור, ש"י עגנון, **השנים הטובות - סיפור**, "עיתודת" ("הדפסה מיוחדת"): סתיו וחורף תשי"ט, עמ' 10. מאמרו זה של סדן חזר ונדפס בתוך: דב סדן, **על ש"י עגנון - כרך מסות ומאמרים**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"ט 1978, עמ' 112-118.

³³ י"ל פרץ, **חסידות** (ספר ראשון), תל-אביב: דביר, תשל"ג, עמ' קט"ז.

³⁴ כך במקור בלשונו של סדן.

לטעמי אפשר להרחיב טענתו של סדן בדבר המוטיב הקושר בין סיפורי 'בשובה ונחת' וה'שנים הטובות' לבין 'אבי השור' שראה אור לראשונה רק שני עשורים לאחר-מכן ('אבי השור' התפרסם לראשונה ב'דבר' ב-1.6.1945). יותר מכך על ייחודו של הסיפור 'השנים הטובות' אפשר לעמוד רק מתוך השוואתו עם יצירות שקדמו לו במעט ובייחוד מתוך השוואה לסיפורים שכונסו בכרך **בשובה ונחת** שראה אור בהוצאת שוקן בברלין תרצ"ה (1935). כרך זה מכיל, על פי כותר המשנה שלו, "סיפורי אגדות". אולם למעשה אין זו אלא אסופה שכונסו אל תוכה יצירותיו הקצרות של עגנון שלא כולן יכולות להיות מוגדרות כ'אגדות'. **בשובה ונחת** מתחלק לשלושה: החלק הראשון ובו שמונים וארבעה עמודים (עמ' ט' עד צ"ג) מוקדש ל'בלבב ימים', נובלה בת ארבעה עשר פרקים; החלק השני (עמ' צ"ד-קס"ח) מונה שבעים וארבעה עמודים ומכיל ארבעה עשר סיפורים שאכן ניתן לכנותם 'סיפורי אגדות'; החלק השלישי והאחרון מוקדש ל'מעשה המטפחת' שכפי שמציינת ההערה בתחתית תוכן העניינים של הספר, "נדפס תחילה בספר מיוחד בשלושה עשר טפסים לשם גדעון שוקן ליום שנכנס למצוות" והוא בן **שלושה עשר פרקים** (כמניין שנותיו של בר-המצווה). נראה שמבנה זה של 'בשובה ונחת' שורטט כטריפטיך מוקפד (14 פרקים, 14 סיפורים, ולבסוף 13 פרקים) מתוך רצון ליצור מבנה כמו סימטרי שיעניק אחדות קומפוזיציונית לחומרים סיפוריים שקשה להעלות על הדעת דרך אחרת לקשור ביניהם.

מוטיב 'ירידת הדורות' משמש באותו מובן מרכזי גם ביצירה 'התייר הגדול' של חיים הזז שפורסמה בכתב-העת 'מאזניים' בשנת 1938, דהיינו כשלוש שנים לאחר הופעת 'בשובה ונחת' בברלין וכשבע שנים לפני 'אבי השור'. "התייר הגדול" שכתב הזז נתפסה על-ידי לא מעט מ'נותני הדעת' של קהילת הקוראים העברית בארץ-ישראל של אותן השנים כסוג של עיבוד סטירי ומגחיק של יצירות עגנון, מהם אזכיר בהזמנות זו את למדן עורך כתב-העת 'גליונות'. שני היוצרים עשו שימוש דומה במוטיב 'ירידת הדורות' כפי שהדבר ניכר ביצירות שבכרך 'בשובה ונחת', בסיפורים 'השנים הטובות' ו'אבי השור' של עגנון וביצירה 'התייר הגדול' של הזז.³⁵

לסיכום נאמר כי 'אבי השור' הוא סיפור אטיולוגי אלגורי העוסק שוב בשאלת ההתגלות המשיחית בסיפורי עגנון – הפעם בדמות שור – שהמרחב הקהילתי אינו כשר וראוי לקולטה, והוא מבזה אותה בגסות רוח השלטת במרחב שהוא מרחב שבין הקדוש המוחלט והטמא המוחלט. עגנון המספר ניחן ביכולת לשמוע את שופרות הגאולה האלה (אותן קרני שור המתגוללות באשפה) מה שאין כן קהילת הקוראים שלו בני זמנו. בסיפור הזה ממשיך עגנון

³⁵ סוגיית הקשר שבין 'התייר הגדול' של חיים הזז לבין יצירותיו השונות של עגנון ובראשן 'אבי השור' תידון במאמר נפרד שיהווה את המשכו של חיבור זה.

את פרויקט הגאולה שלו שראשיתו ב'מעשה העז' בדור שלאחר ימי-הראשונים שנתגלגלו לצפת, ומצביע על גבולותיה הטראגיים והמתסכלים של הגאולה שבדור-היורד, דור תשות-הכוח של ימי העלייה החמישית.